

TÓTH ORSOLYA

„a kellő határon túl...”

POLITIKAI RAJONGÁS ÉS SZENVEDÉLYELMÉLET KEMÉNY ZSIGMOND
KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN CÍMŰ BESZÉLYFÜZÉRÉBEN

Határok

„Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek minket, és szerencsétlenebbé más mint bűneink”¹ – így hangzik Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérének záró mondata. E szavakat a regényként is olvasható történet egyik szereplője és elsődleges elbeszélője, Várhelyi jegyzi fel a naplójában, s retorikai pozíciójukat tekintve konklúzióként is olvashatóak. A bűn és az erény kérdéséről a regény másik szereplője, Florestan is elmélkedik, s axiomatikus megfogalmazása szerint „bűneink nagy része túlhajtott erény, erényeink nagy része ki nem nőtt bűn”. Bűn, erény, rögeszme és fátum – e fogalmak a Kemény-életmű értelmezésének sarokkövei. Szerepük, funkciójuk Gyulai Pál elemzése óta meghatározóak a Kemény-regények tragikumértelmezése szempontjából. A recepciótörténet viszszatérő eleme Gyulai emlékbeszédének egyik részlete, mely szerint „Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit. Mintegy hirdetni látszik, hogy a bűntől könnyebb megővni magunkat, mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásait.”²

A nemes érzések „eszélytelen elragadtatásai” azonban nem csupán Kemény fikciós prózájából lehetnek ismerősek. A *Ködképek...* megjelenésével közel egy időben Kemény publicisztikájában is olvashatunk arról, hogy „[...] szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondolathoz, érdekhez vagy célhoz, a kellő határon túl rajongást szül, mely viszont a legerősebb ostromszertől, ti. a józan észről, a legbiztosabb bástyától, a tapintattól és a legsérthetlenebb vértől, az igazságtól fosztja meg a szeretett ügyet.”³ Kemény az *Élet és Irodalomban* a „nemzetiség iránti buzgóság” határaitól beszélt így. Jól látható, hogy „a kellő határ” megtartása, avagy a határátlépés, nem csupán etikai szempontból, a bűn és az erény szempontjából jelentős, de alapvetően meghatározza a szenvedélyek természetét. A határátlépés minden esetben rajongást és fanatizmust eredményez.

Miként értelmezhető a rajongás fogalma a Kemény-életmű szempontjából? Lélektani és morálfilozófiai szempontból Barla Gyula könyve szánt kiemelt szerepet a rajongás problémájának. Kemény *Gyulai Pál* című regényében az jelenti a tragikum forrását, hogy Gyulaiban a hálaérzet mértéktelenné nőtt, a tiszta főséges érzés rajongássá alakult át.⁴

Barla arra is felfigyelt, hogy Kemény nemcsak regényeiben, de politikai röpirataiban is elítéli a rajongást. A politikában az érzelmek áradását rajongásnak bélyegzi, s negatív értékítéletet jelent, ha valakit rajongónak nevez.⁵ Barla jól érzékeli a rajongás fogalmának centrális szerepét a Kemény-életműben, ám a fogalom történeti kontextusának részletes feltárása ez utóbbi évtized eredménye.

Takáts József *A rajongókat* elemezve arra a következtetésre jutott, hogy Kemény nagyjából abban az értelemben használta a kifejezést, ahogyan a rajongást tárgyaló 16–18. századi irodalom. Amit azonban Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, azt a regény cselekményének idejében, a 17. században még enthusiasmusnak vagy Schwärmereinek nevezték. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb rajoskodásnak, utóbb rajongásnak fordították.⁶ Kora újkori karriertörténete Luther szóhasználatával kezdődött, aki főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista protestáns mozgalmait nevezte rajongónak.⁷ A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése döntően negatív volt. Takáts írása e ponton a rajongás és a felvilágosodás kapcsolatát vizsgáló tanulmánykötet előszavát idézi: „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint amilyen a hiperracionalitás, a magába vonuló szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.” Ugyanebben a kötetben olvasható Jan Goldstein tanulmánya, mely szerint a rajongás a 18. századi Európában egyfajta „szitokszó”, a rajongó pedig negatív jelzőként értelmezhető. Ezt a státust Goldstein szerint annak köszönheti, hogy a fogalom dialektikus viszonyba kerül a leginkább tisztelt értékekkel, ebben az esetben a viszonylag új s leginkább sebezhető racionalizmus fogalmával.⁹ E pejoratív jelleg jól érzékelhető a rajongás (jórészt vallási analógiára épülő) politikai használatában, s a hivatkozott Takáts-írás is elsősorban a rajongás politikai fogalmára koncentrálna. Ez utóbbinak fontos állomása Burke francia forradalom-interpretációja, amely Pocock értelmezése szerint a forradalmat a rajongás történetének fejezeteként, egyúttal a rajongás társadalmi karakterének teljes átalakulásaként értékelte. „A magát inspiráció hatása alatt állónak érző elme önimádata többé nem mint vallási fanatizmus, s nem a köznépet rászédő próféták műveként nyilvánult meg. Most a *gens de lettres* – az értelmiség műve volt...”¹⁰ Takáts meglátása szerint Kemény *A rajongók* című regényében és a politikai röpirataiban a rajongás e diskurzusához szólt hozzá, s értelmezte tovább az újabb politikai jelenségeket, elsősorban az 48-as forradalmi hullámot megtapasztalva.

Takáts meggyőző érvelése alapján *A rajongók* esetében tehát meghatározó hátter a Schwärmereihez kapcsolódó politikai diskurzus. Bár a regényben arra is találhatunk példát, hogy a rajongás egyfajta lélekállapot, ugyanakkor a magánérzelmekben jelentkező rajongás lényegesen jelentéktelenebb szerepet kap, mint a közérzelmek rajongása.¹¹ Elképzelhető azonban, hogy a Kemény-regények esetében összetettebb viszony tételezhető fel a magánérzelmekben megnyilvánuló rajongás és a politikai rajongás között.¹² Ennek okát abban látom, hogy a rajongásnak, legyen az politikai, vallási vagy éppen szerelmi, Kemény Zsigmond elgondolása szerint ugyanaz a gyökere.

A továbbiakban a rajongás-diskurzus részeként vizsgálom Kemény *Ködképek...* című beszélyfüzéréét, s elsősorban a rajongás antropológiai/morálfilozófiai és politikai vonatkozásait, illetve a határátlépés problémáit veszem majd szemügyre. Mindez azt is jelenti, hogy nem Florestan/Ameline, hanem Jenő Eduárd és Villemont Randon történetére koncentrálok. E két narratív szál megkülönböztetése

egyrészt komoly hagyománnyal bír az értelmezéstörténetben, másrészt a regény (már korábban idézett) utolsó mondata is megalapozhatja ezt az olvasásmódot. Várhelyi konklúziója úgy is értelmezhető, hogy regény egy rögeszméssé váló éretnyes férfi (Jenő Eduárd), illetve egy bűnös házasságtörő (Florestan) története. Jenő Eduárd története azt a folyamatot mutatja be, amelyben a jószándékú gróf, ha nem is világ-, de „birtokmegváltó” tervei túllépnek „a kellő határon”. Jenő Eduárd rajongóvá válik, majd a rajongás patológikus mértéket ölt és őrületbe fordul. A gróf történetének a „vén francia”, vagyis Villemont Randon által felkínált olvasata azonban megteremti a lehetőséget a terrorba torkolló francia forradalom és Jenő gróf történetének összekapcsolásához.

Rajongás

Idézzük fel ismét – immár e kontextusba helyezve – hogyan is fogalmaz Kemény az *Élet és Irodalomban*: „a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondolathoz, érdekhez vagy célhoz, a kellő határon túl rajongást szül, mely viszont a legerősebb ostromszertől, ti. a józan észről, a legbiztosabb bástyától, a tapintattól és a legsérthetlenebb vértől, az igazságtól fosztja meg a szeretett ügyet.”¹³

Kemény szenvedélyfelfogásához közelebb hozhat minket egykori tanára, Köteles Sámuel antropológiája. Köteles rendszerében a szenvedelmek (más néven: passio) az óhajtással és a hajlandósággal együtt a kívánó tehetség részei. Egyaránt vonatkozhatnak személyekre (eredhetnek szeretetből és szeretetlenségből) és tárgyakra, mint például a szabadság, becsület, rang, méltóság, hatalom. Köteles később összeveti a szenvedelmek és az indulatok természetét. Míg az indulatok kevés ideig tartanak, s az érző tehetséghez tartoznak, addig a szenvedelmek tartós hajlandóságok, amelyek gyökeret vernek a lélekben. Az indulat az embert kevés időre fosztja meg a szabadságától, a „szenvedelem néha örökre”. A szenvedélyek ösztönökből fakadnak, az ösztönöket a természet plántálta belénk, ha természetes határok között marad, akkor ártatlan ösztönnek nevezhetjük. Ám ha a természetes ösztön elfajul, akkor szenvedéllyé válik: a becsület szeretetéből így lesz hiúság és nagyravágyás. Dinamikus szenvedélykonceptiója szerint ekkor már nem ismernek határt, óhatatlanul kóros, patológikus irányba haladnak. Ha a szabadság természetes ösztöne és szeretete szabadság-kórrá fajul, politikai fanatizmussá változik.¹⁴ A filozófus nem használja a rajongás kifejezést, ám nem feledhető, hogy a 19. század harmincas éveiben a „fanaticus” lehetséges fordításai között már megtaláljuk a Schwärmerei magyarításában is visszaköszönő ábrándozót, a vakbuzgót és a rajongót.¹⁵

A XIX. század elején arra is találhatunk példát, hogy nem csupán a szenvedélyek, de az erkölcsi erények is túlzásba vihetők. Az őrültség lelki okait tárgyaló tanulmány a *Tudományos Gyűjteményben* hasonló állásfoglalásra jut: „De még az erkölcsi erények, a’ vallás, a politica, sőt a’ philosophia és az emberi természet legnemesebb érzeményci is, ha a’ kiszabott határokon túl tsapongván, rajoskodó ábrándozássá (enthusiasmussá) fajúlnak: az őrültség szerző okaivá válhatnak.”¹⁶ A „kellő határon” túllépő szenvedélyek és erények a temperantia klasszikus elve

mentén értelmezhető. A rajongásról szóló első magyar nyelvű tanulmány, Edvi Illés Pál *A Rajoskodásról*¹⁷ című írása azt jelzi, hogy a fogalom problémamentesen illeszkedett a mértékletességre építő kortárs morálfilozófiai diskurzusba. A szerző a – megismerés típusainak megfelelően – „három rendbeli” rajoskodást tart számon: az érzéki, a képzelődési és az észbeli változatát. Az elsőbe az tartozik, „aki életmódjában és külsejében a közönségesen szokott rend és mértéktartás ösvényéről eltávozik”.¹⁸ A másodikba az tartozik, aki „esmereteinek eredete és értelme körül nem lelke és értelme törvényeiből, hanem belső és homályos érzelmeinek álhatatlan és mulékony képeiből indul ki, és így magának egy oly világot teremt, mely a jó Istennek rendszerinti és természeti világától egészen különböző”.¹⁹ A harmadik, s Edvi Illés szerint legtündökletesebb s egyben legkártékonyabb neme a rajongásnak: az észbeli rajoskodás. Közéjük számláltnak azok, akik az értelmet istenítik: „a Skeptikusok, a szabad-lelkek, az Atheisták, a Rationális Philosophusok”.²⁰

A mai olvasó számára Edvi Illés összefoglalása a rajongásról teljesen kaotikusnak tűnik. S ha felfedezhető benne valamiféle „közös tartomány”, akkor azt az alapozza meg, hogy így nevez szinte minden „józanágon és mértékletességen túli cselekedetet”.²¹ Az Edvi Illés által tárgyalt második kategória, a képzelődési rajongás viszont a Schwärmerei-fogalom ismeretelméleti vonatkozásait helyezi előtérbe. John Locke nevezetes értekezése például azokat nevezi rajongóknak, akik hajlandók kinyilatkoztatást színlelni, s elhithetni magukkal, hogy tetteikben és véleményeikben sajátos égi vezetés alatt állnak.²² Locke a rajongást az igazság szeretetével hozza összefüggésbe. Valamely tétel evidenciája ugyanis kizárólag a róla való bizonyítékainkban rejlik, tehát a „helyeslésnek bármely fokával lépjük is túl az evidenciának ezt a fokát, biztosságunknak ez a többlete valami más értelemnek és nem az igazság szeretetének köszönhető”. A rajongás a helyeslés egyik alapja, amelynek bizonyos embereknél ugyanaz a tekintélye, és ugyanolyan bizalommal támaszkodik rá, mint a hitre vagy az észre. A rajongó azonban elvételi mindkettőt: „Helyükbe teszi egy ember saját agyának alaptalan képzelgéséit, és ezeket mind a vélemény, mind a viselkedés alapjának tekinti.”²³ Kemény hadászati metaforára épülő megfogalmazásában a rajongás szembeállítását a józan ésszel és az igazsággal a rajongás-diskurzus ezen elemét idézik fel. A Schwärmerei-fogalom pozíciója ebben az értelemben az ész/igazság – képzelet/ábrándozás dichotómia segítségével határozható meg.

Visszatérve a rajongás XIX. századi antropológiai kontextusához, érdemes egy pillantást vetnünk az ész és képzelet kapcsolatára. Köteles antropológiája a képzelődést az ismerő tehetség alsó ágai között tárgyalja. Köteles szerint a „képzelődés nagy hatalmat gyakorol az emberen”, ám – a hierarchiában elfoglalt helye alapján – hasznos csak úgy lehet, ha „az értelem’ és az ész’ fenyítéke alatt tartatik”.²⁴ Köteles külön kategóriájaként kezeli a „teremtő képzelem” fogalmát. Ennek eredményei „[a] levegőben épített kastélyok vagy fellegrákok, vagyis az állapotok jobbítására gondolt tervek”.²⁵ Köteles antropológiai rendszerében hasznos befolyása van a képzelemnek az ismerő tehetségre, mert az elősegíti az értelem és az ész munkásságát, ugyanakkor ártalmas is lehet, mert „a tüzes és kicsapongó képzelem elnyomván az értelmet és az észet vallásbeli és politikai vakbuzgalmat szül”.²⁶ A teremtő képzelet munkája tehát bizonyos mértékben hasznos, „levegőben épített

kastélyokat”, „fellegvárakat teremt”, a Kemény-regény szóhasználatával élve: köd-képeket.²⁷ Erkölcstilozófiái értekezésében azonban inkább az aggodalmakkal találkozunk: „Nem is bátorságos, hogy neki eressze az ember magát az enthusiasmusnak, mint amely kirekeszti az okosságna és az ítélő tehetségnek józan és tsendes megfontolását.”²⁸ Mint Barla Gyula megállapítja, Köteles értekezését olvasva olyan érzésünk támad, mintha Széchenyi vagy Kemény világában járnánk. Mindhármukra jellemző, hogy az ész uralmában hisznek: a kebel szenvedélyei vagy a szív örvényei nemcsak tévútra terelhetik a rációt, de meg is semmisíthetik azt.²⁹

E keretek nem csupán a korszak antropológiai és morálfilozófiai gondolkodását, hanem az 1830-as és 40-es évek politikaelméleti írásait is jellemzik. Széchenyi a *Világ*ban ábrándozóként nevezi meg egykori önmagát. Oppozícióba állítva a „practicus embert” és az „ábrándozót” arra a meggyőződésre jut, hogy „minden nagy tett végbevitelekör és minden nagy tárgy felállításakor, ha sikert ohajtunk félre kell tenni az ábrándozást, a’ poesist, ’s ezen utolsónak akkor kell csak előre lépni, midőn a tett már lefolyt, már áll a tárgy, hogy azt dicső ének által a’ jövendőség örökké szép példa gyanánt zengje...”³⁰ A *Világ* ebben a kontextusban egyfajta Bildungsromanként is olvasható, amelynek hőse ábrándozóból „practicus emberré” válik, s munkájában most igyekszik kijelölni az ábrándozó (és a poéta) megfelelő helyét. A politikában és a kormányzásban bizonyos, hogy nincs helye az ábrándozásnak és a rajongásnak. A *Kelet népe* megkülönbözteti egymástól az „ész szavával” és a „szív andalgásával” kormányzót.³¹ Ez utóbbi elrettentő példái a francia forradalmárok, Desmoulins, Danton, St. Just, Robespierre. Ők azok, akik „a szív és érzelmek tévutaiba keveredvén” „vakbuzgó tébolyságba estek”, majd „ábránduk szerint az emberiség diszére, felebarátaik’ jóllétére felcsordultig fertőztetik embervérrel a’ hazai oltárt”.³² Széchenyi e példák segítségével azt a folyamatot mutatja be, hogy miként lesz „a legtisztább lélekből” a „legnagyobb zsarnok”. A labirintusban megtett út metaforája segítségével érzékelteti az ábrándozó útját, amelyben a kezdet mint „minden álfényű tömkelegnek a kezdete bájtel”, s az „andalgó...édes meglegedés között folytatja utját, sőt ha itt tövisre akad, és ez sérti haladó lábait, olly kéjjel élvezi kínait, mint amikor martir’ szenved a közjóért”.³³ A „tévutoni andalgást” az zavarja meg végképp, ha „versenyársak lépnek fel; „mert szenvedelm korbácsolják akkor a’ szenvedelmet, s minthogy az érzelemnek nincs határa – és ebben fekszik gyökéroka – hogy miért nem alkalmas a kormányzásra – és a képzelet nem ismeri ’az ennél ne továbbat’, mindinkább féket ragad a’ tévedező szív, míg elvégre a’ következmény szerint, mellyet szül, a legkérlelhetlenebb zsarnokká nem válik, melly előtt nincs könyörület; mert a’ szív, ha fanatismusra bősziül, még könyörületet sem ismer, és az Auto-da-fé-nek úgy leszen, mint a’ Guillotine-nak szerzője és feltalálója.”³⁴ Széchenyi érvelése szerint sem a képzelet, sem az érzelmek nem ismernek határt, egyedül az ész feladata lehet, hogy megszabja azt.

Amikor Széchenyi a francia forradalmárok példáján keresztül próbálja bemutatni, hogy hová is vezet az ábrándozás és az ész helyett az érzelmek és a képzelet dominanciája a politikában, akkor nyílt Kossuth-kritikát gyakorol.³⁵ Közismert, hogy Keménynek a forradalmat követő s Kossuth szerepét értékelő írásai sok szempontból támaszkodtak Széchenyi egykori műveire.³⁶ A *Forradalom után* című

röpiratában igyekszik úgy magyarázni a magyar 1848–49-es eseményeket, hogy azok egy „vallási és politikai álmodozók” fajtájából való ember, Kossuth Lajos és túlzó, rajongó híveinek hatására mentek végbe.³⁷ Olyan politikai vezető volt tehát Kossuth, aki gyakran tévesztette össze a tényeket önnön képzelődésével, cselekvéseiben gyakran az utóbbi által vezetett, hiúsága abból táplálkozott, hogy magát a gondviselés kiválasztottjának tekintette.³⁸ Jenő Eduárd és Villemont Randon történetének részletesebb elemzése szempontjából azonban most sokkal fontosabb Széchenyi gondolatmenetének az a részlete, amelyben arról írt, hogy a francia forradalmi terror időszakában milyen stációkon keresztül lett a „legtisztább lélekből” a „legnagyobb zsarnok.”

A francia forradalom

Eötvös aforisztikus megfogalmazása szerint ami a „a francia forradalomra nézve a classicus ókor története volt”, az „korunkra nézve a francia forradalomé”. Az *Uralkodó eszmék*ben elmarasztalja a forradalom azon történetíróit, akik a „terroristák tiszta lelkesedését” rajzolták, az elkövetett „iszonyúságokat” úgy tudták előadni, mint „szükséges rosszat”.³⁹

A kortársak közül Vasvári Pál sem volt jobb véleménnyel a forradalom történetíróiról. A rajongás-fogalom metakritikai jellege köszön vissza egyik írásában, amelyben a „sine ira et studio” tacitusi parancsát preferálva azt a tanácsot adja, hogy „[l]ehet gyűlölni a zsarnokságot, lehet szeretni a szabadságot: de mindkét érzelem olyan, mely ha túlmegy egy határon vakbuzgalommá változik. S a túlzott szenvedély mindig eltörpít, lealacsonyít. A szabadságot szeretni szabad, imádni nem, mert az bálványozás. A zsarnokot megítélni szabad, üldözni felesleges. A vakbuzgó érzelmek megtestesül az íróban ő csakhamar egy szenvedély rabszolgája lesz.”⁴⁰

Az események kései interpretálói többnyire egyetértettek abban, hogy a konvent időszaka a forradalom „kivételes és tragikai korszaka volt”, amelyben fokozatosan „felfüggesztették a humanitást”, de – olvashatjuk Lermnier összefoglalásában – „végtére is a történelem nem idyll”.⁴¹ Edmund Burke egykori konzervatív forradalom-kritikája szerint pedig egyenesen „irtózatosságot színjáték”.⁴² Burke azonban a forradalmi terror kapcsán legfeljebb jóstehetségéről lehetett híres, ugyanis 1790 novemberében, amikor a *Töprengések* a könyvtárosokhoz kerültek, a francia forradalom ma asszociált eseményeinek java része még a jövő titka.⁴³ Ám a jakobinus terror jelensége felől fontosnak tűnik azon meglátása, mely szerint a kiemelkedően erényes emberek, ha türelmetlenek, veszélyesek, s túlzó intézkedéseikkel kísérlethetnek meg átlagos társaikat az erény útjára terelni. Az erkölcsi puritanizmusban a politikai autoritarizmus magva rejlik.⁴⁴ Ugyanezért lényeges az „ármánykodó filozófusok” ellen megfogalmazott kritikája. Burke párhuzamot von a közöttük és a szerzetesség ellen a XVI. században keresztshadjáratot hirdető protestánsok között. Közös vonásuk a minden nagy történelmi kataklizma okai között szereplő fanatikus lelkesedés, intellektuális kalandorság.⁴⁵

Burke polémiájának része az 1789. október 5-6-i események erősen dramatizált leírása.⁴⁶ A királynőt egykor Versailles-ban megcsodáló Burke így kesereg: „aligha

álmodhattam, hogy megérje, ilyen csapások zúdulnak rá gáláns férfiak országában, becsületes emberek, lovagok országában. Úgy hittem, tízezer kard repül ki hüvelyéből, hogy megbosszuljon akár egyetlen pillantást is, amely sérelemmel fenyegeti. – De a lovagiasság kora a múlté... Oda az élet megvásárlatlan bája, a nemzetek olcsó védelme, a férfias érzelmek és a hősi vállalkozás dajkája! Oda az elvek iránti fogékonyság, a becsület tisztasága, mely minden foltot sebesülésnek érzett, bátorságot ébresztett, miközben csillapította a hevességét, mely megnemesített mindent, amit megérintett, s melynek jelenlétében maga bűn is levetkőzi otrombaságát, s a fele rossz kivész belőle.⁴⁷ Burke szerint a lovagiasság adta a modern Európa arculatát, amely erőszak és ellenállás nélkül gyűrte le a kevélység és a hatalom vadságát; az uralkodókat arra kényszerítette, hogy magukra vegyék a társadalmi megbecsülés szelíd gyeplőjét, a rideg tekintélyt az elegancia irányába hajította, a törvények feletti diadalmas uralmat alávette a szokásoknak.⁴⁸

A lovagiasság – mint Kontler László megjegyzi – nemcsak érzelmi reagálás kiváltását célzó, nosztalgikus kifejezés, hanem egy komplex történeti jelenség Burke által átpolitizált elnevezése. Amikor megállapítja, hogy a vélemény és érzelem modern rendszere „a régi lovagiasságtól vette eredetét”, akkor a brit felvilágosodás Addison óta domináns, gyakorlatias áramlatához csatlakozik, mely az egyének és a kis közösségek „csiszoltságának”, ízlésének, kifinomultságának a társalgás és érintkezés útján való aprólékos javítgatásától várta a társadalom előmenetelét.⁴⁹

Burke-nél a rajongás fogalma szemben áll a csiszoltság eszméjével, a bölcsesség oppozícióban áll a fanatizmussal és a rajongással.⁵⁰ A bölcsesség számára a fanatizmus ragálya a legfélelmetesebb, s ami Párizsban felütötte a fejét, az az ateista fanatizmus.⁵¹ Burke szerint azonban politikai kérdésekben a szenvedélymentesség és a középút kívánatos.⁵² A reformtervek megvalósításakor is az „egyszerre megőrizni és megújítani” ideája fogadható el, visszautasítja a folyamat lassúságára vonatkozó ellenérvet. „Ha rombolásunk és építésünk tárgya nem a nem téglá és fa, hanem érző lények, akiknek helyzetén, állapotán, szokásain hirtelen változtatva tömegek sorsát pecsételhetjük meg.”⁵³ – írja a *Tőprengések*ben.

Burke forradalom-konceptiója és értékrendje közel állt Széchenyiéhez, az általa preferált értékekhez.⁵⁴ Ez utóbbi így foglalja össze a legfontosabbakat: „értelmi súly, polgári erény, szép szokás, ízlési varázs, kiművelt tudomány, életbölcesség, gyakorlati tapintat”.⁵⁵ Ezek hangsúlyozása – mint Horváth Hócher Ferenc megjegyzi – a kései felvilágosodás gondolkodásmódjának sajátja, ahogy az a kereskedőtársadalom brit politikai és gazdasági modelljében, valamint az ízlésesztétika morális és esztétikai tanításában testet öltött.⁵⁶ Ezen elvekhez és a lovagiasság ideáljából táplálkozó modern gentleman-eszményhez kötődik Kemény rajongás-fogalmának harmadik eleme: a józan ész és az igazság mellett hangsúlyozott tapintat. A Czuczor-Fogarasi-szótár szerint a tapintat átvitt értelemben nem más, „mint cselekvési ügyesség, különösen másokkal bánás módja, melynél fogva a dolgot kellő helyén találva érintjük, ahhoz célirányosan nyúlunk, valamiben valaki iránt bizonyos kimélettel járunk el”.⁵⁷ A tapintat ebben az értelmezésben kapcsolatba hozható a prudencia (okosság, gyakorlati bölcsesség) fogalmával, amely Burke forradalom-kritikájának is fontos eleme. E szerint a mindennapi életben nem lehetséges általános érvényű szabályokat megfogalmazni. Az emberi helyzetek ehhez túlságo-

san változékonyak és változatosak. A logikai következtetések helyett a dolgok természetéhez és körülményeihez kell alkalmazkodni az emberi világban.⁵⁸

Ködképek

Várhelyi elbeszéléséből megtudhatjuk, hogy Jenő gróf egykor katona volt, s pályafutása Napóleon bukásával és a Bourbon-restaurációval ér véget. Azzal az eseménysorral, amelyet a forradalom történészei annak közvetlen (és logikus) következményeiként aposztrofálnak, más szóval a zsarnokságtól a zsarnokságig vezető útként.⁵⁹ Jenő gróf a végét látja e folyamatnak, míg Villemont Randon a kezdeti események tanúja. Várhelyi elbeszéléséből megtudhatjuk, a „vén francia” XVI. Lajos lefejezésekor, tehát 1793-ban emigrált, viszont az elsődleges elbeszélő által közvetített önéletírása a Bastille ostrománál szakad félbe. Jenő Eduárd katonai pályafutása népboldogító törekvéseinek módszerét is meghatározza. Benjamin Constantnak a *Politikai alapelvekhez*⁶⁰ csatolt, *A hódító szellem és bitorlás az európai civilizáció tükrében* című írása a bonapartizmus kritikája, s a katonai diktatúra működésmódját elemzi. Alapkérdése arra vonatkozik, hogy a harcosok vajon páncéljikkal együtt levetik-e a szellemiséget is, melyet gyerekkoruktól a mindennapos vérfürdő és életveszély oltott beléjük? Válasza szerint a katonai szellem kártékony a civil életben. Az egykori katonák számára a törvény felesleges finomkodás, a formaságok elviselhetetlen koloncok, s mindenben a változtatás gyorsaságát becsülik majd, akárcsak egykor a hadicselekményekben.⁶¹ Constant munkája többek között a Napóleon által bevezetett katonai törvénykezés bírálata, amelynek alapelve a formaságok egyszerűsítése volt.⁶² Nem feledhető, hogy az elbeszélő a gróf jótéteményeit is hadászati metaforákkal jellemzi: Jenő Eduárd „katonarendet hozott” a faluba. Az ellentmondást tiltó katonai szellem nyilvánul meg Jenő Eduárd „akadályokat nem tűrő”⁶³ jellemében.

A gróf reformjainak központi eleme a tagosítás, ám Villemont Randon igyekszik ezt minden erejével megakadályozni. Kifogása azonban nem Jenő Eduárd terveire irányul, hanem a módszereire: az erőszak helyett a meggyőzést választaná. A „vén francia” ekkor beszél a zsarnokság elméletéről, majd bemutatja a nemes szívű zsarnokok galériáját. Időrendben az első a mitológiai archetípus, Triptolemosz, akit Déméter tanított a gabonatermesztés titkára. E mítoszból „a vén francia” azt emeli ki, hogy Triptolemosz „levagdalta azokat, akik nem kívántak kenyeret enni, amelyet ő rendkívül szeretett”.⁶⁴ A második zsarnok, Pizarro, a XVI. században a dél-amerikai inka birodalmat meghódító spanyolok vezére, aki „megsütteté a peruiakat, mert nem akartak úgy üdvözülni mint ő”. Eötvös William Prescott Peru meghódításáról szóló könyve alapján vázolja Pizarro reformjait, melynek ára „oly nagy despotizmus volt”, „minőre alig mutathat példát a történet”.⁶⁵ Robespierre a francia forradalom történetében a vakbuzgó téboly reprezentánsa. Villemont Randon interpretációja szerint mindhárman azok közül valók, akik az emberiséget erőszakkal kívánták boldogítani.

A „vén francia” ugyanakkor nem csupán tanítani próbálja Jenő gróft, hanem egyfajta tükörnek látja, saját egykori önmagára ismer benne. Felismeri a fanatizmus és rajongás alapvetően hasonló természetét, mely éppúgy működik akkor, ha

a zsarnok a francia filozófusokon iskolázódott, mint akkor, ha a napóleoni háborúk során hatott rá a katonai szellem. A történetben felsejlő mese-narratíva (erre utalnak a bűvös számok: a hét falu, vagy a 365 ablakos kastély) szerint Jenő gróf nézőpontjából Villemont Randon károkozó figura, aki tiltó parancsot ad a hősnek, és útja során hátráltatja. Villemont Randon azonban segítőtárs és adományozó is, aki a hősnek (látszólag értéktelen) ajándékot ad, a saját, példázatként olvasandó önéletrajzát, amely a fanatizmustól és a rajongástól óvna. Jenő Eduárd képtelen rá, hogy „jól használja” a vén francia ajándékát. „Maradtunk régi nézeteink mellett”⁶⁶ – e szavakkal teszi be a családi levéltárba az önéletrajzot. Várhelyi, a történet elsődleges elbeszélője viszont Villemont Randon nézőpontjával azonosul. Jenő gróft a „vén francia” halála után is nemes zsarnoknak és fanatikusnak látta, akinek tetteit a „rögeszmék melletti makacsság” és a „kielégíthetetlen szenvedély” határozza meg, míg végül arra a következtetésre jut, hogy „mily különösen bánnak rögeszméink szívünkkel, s egy rosszul választott és makacsul védett elv mennyire kiforgatja sarkaiból egész lelkivilágunkat!”⁶⁷

Villemont Randon egyes szám első személyben elbeszéli önéletrajza valójában Várhelyi mnemotechnikai bravúrja, aki fejből idézi mindezt Cecilnek. A királyi udvarral szoros kapcsolatot ápoló, főnemesi ősöktől származó Villemont Randon a „divatbölcsek” vonzásába kerül, akik „az egész világ szemét egyszerre felnyitni remélik”,⁶⁸ találkozóhelyük az „észisten templomaivá” válik.⁶⁹ A divatbölcsek bemutatása egyaránt emlékeztet Burke filozófusábrázolására, illetve a rajongás – Edvi Illés által emlegetett – harmadik formájára, az ész istenítőinek számító rajongókra. A „vén francia” a divatbölcsek nyomán jut arra következtetésre, „hogyan az emberiség boldog csak azon nézetek szerint lehet, melyeket ők tanítanak, s hogy a jólétre rávenni és rákényszeríteni a tömeget egyaránt üdvös és lehetséges”.⁷⁰ A reformokat a saját birtokán kívánja megvalósítani, s élettörténetének ezen a pontján azonosítja magát Jenő gróffal: „Jószágaimra költöztem, hogy alattvalóimat úgy boldogítsam, mint most ön, édes Jenőm...” Villemont Randon történetének tágabb kontextusát azonban a forradalmi események jelentik. A Bastille ostroma már rajongás és a forradalom – Burke-től ismert – másik arcát mutatja, a „türelmetlen sokaságot”, a „békétlenség fúriáit”, az „elvadult szenvedélyt”.⁷¹ Cecil döbbsen reagálása e ponton szakítja félbe a vén francia autobiográfiájának elbeszélését, s Várhelyi-től már csak az önéletrajzból ismert konklúzióra futja, mely szerint „Franciaország nem a nyaktóló áldozataiban volt legnagyobb vesztesége, hanem azon eszmék[ben], melyeket annyi nemes kedély, annyi felvilágosodott elme tartott *evangéliumának*, s melyek szintén a legszigorúbb zsarnokság előidézői, s ragyogó céljainak keresztülvitelét az állam mindenhatóságára építvén, a népet örökké kényszeríteni fogják, hogy vagy az egyéni szabadságot becsülni elfeledje, vagy hálátlan és gyanakodó légyen még azon jótéteményekért is, melyeknek megszerzése kit-kit más körülmények közt elégtelvé és elismerővé tett volna. Mert aki valakire a boldogságot erővel akarja tukmálni, az a szívből vagy az önértés vagy a háládatosság erényét kénytelen száműzni.”⁷² Villemont Randon önéletrajzában jól felismerhető a rajongás vallási kontextusából származó, s a filozófiai és politikai jelenségekre alkalmazott analógiája (evangélium, észisten temploma). A „vén francia” Várhelyi által megfogalmazott összegzése nem áll messze Burke forradalom-interpretációjától

és emberképétől, mely szerint a franciák nem tisztelték ez egyéni szabadságot, s annyira belemerültek az emberi jogokról szóló elméletekbe, hogy teljesen megfeledkeztek az (esendő) emberi természetről.⁷³

A narráció elliptikus jellege miatt Villemont Randon életének hiányzó időszakait csak kikövetkeztethető, s ehhez adhat némi támpontot, hogy maga a „vén francia” hangsúlyozza a párhuzamot Jenő gróf és a saját története között. A tágabb kontextus, a francia forradalomnak a Bastille ostromát követő története azonban „közös tudás”. Az autobiográfiai töredék Jenő gróftól célzó megjegyzése szerint e „népdialektus” többi részletét ön tudja.⁷⁴ Jenő gróf élettörténete azonban a regény végén maga is felidéz a forradalom egyik jelenetét, ám ennek részletesebb elemzése előtt érdemes szemügyre venni a gróf szenvedélyének elhatalmasodását.

Jenő Eduárd vágya kezdetben valóban csupán a birtok reformja, de figyelme hamarosan „a házi viszonyaikra” is kiterjed.⁷⁵ Rendelkezései egy idő után nem előrelépnek, hanem visszafelé forogtatják a történelem kerekét. A földesúr „gyűlölséggel gondolt a költözési jogra”, s Várhelyi elbeszélése szerint „visszaóhajtá az örökös jobbságát csupa emberszeretetből.” A személyjog, az akarat legkisebb szabadsága „már nyugtalanítá őt. Ezen indulatja az akadályok által fokozottan fejlődött.”⁷⁶

A gróf egyre több szabályt állít fel, s olyan büntetéseket hirdet ki, amelyek kívül estek a földesúri hatóság körén. A legsúlyosabb példa a baracklopásért kilátásba helyezett fogház. Jenő gróf középkori tortúrát idéző módszere olyan büntetésforma, amely felett régen eljárt az idő. Ennek kapcsán ismét Constant-ot idézhetjük, aki szerint a jogi normákat sárba tipró forradalmi terror a sötét középkorba vitte vissza a franciákat.⁷⁷

Jenő gróf történetének fordulópontja, amikor saját feleségén készül végrehajtani az általa kilátásba helyezett büntetést.⁷⁸ E jelenet többszörös határátlépés. Jenő gróf „küzdési látszott rögeszméjével s a helyzettel, melybe magát sodortatni engedte”. Elhatalmasodó szenvedélye itt lépi át a patológiai határt, s Stefánia keresni kezdi rajta a „tréfa vagy őrjöngés jeleit”.⁷⁹ Szegegy-Maszák Mihály szerint a baracklopás a bibliai történetet idézi. Jenő gróf már-már Istennek képzeli magát, amikor az általa tiltottnak minősített gyümölcs leszedéséért büntetni akar.⁸⁰ Jenő Eduárd elhatalmasodó szenvedélyének története ugyanakkor párhuzamba állítható a francia forradalmárok Széchenyi vagy Burke által felvázolt útjával, amelyben „a’ szív, ha fanatismusra bőszi, még könnyörületet sem ismer és az Auto-da-fé-nek úgy lesze, mint a’ Guillotine-nak szerzője és feltalálója”.⁸¹ Érdemes itt ismét visszatérni Burke polémiájára, aki a királyné elleni merényletben vélte felfedezni a lovagkor végét. A forradalmárok itt éppúgy átlépnek egy határt, ahogyan a fogót a felesége arcához tartó Jenő Eduárd. A gróftól egykor – Villemont Randonnak adott önleírása szerint – a túlzott szigor és rendszeret jellemezte, de mindezt a lovagias gondolkodás és a nők iránti hódolat mérsékelte.⁸² A feleségét megkínózni készülő (s nem sokkal korábban őt Maria Antoinette-hez hasonlító⁸³) Jenő gróf a határátlépés pillanatában elbúcsúzik mind a lovagias gondolkodástól, mind a nők iránti hódolattól. Nem marad más jelleméből, csak a szigor és a rendszeret. Az, hogy végül a büntetés elmarad, nem annak köszönhető, hogy a gróf visszatér e lélektani határról, hanem annak, hogy a féltékenység egy pillanatra megállítja. Életének utolsó szakaszát éppúgy meghatározza a rajta elhatalmasodó féltékenység, aho-

gyan korábban a népboldogító szándék. A „kellő határon túllépő” szenvedély Jenő Eduárd történetében is rajongássá változik, amely nem csak az ügyet, de magát a grófort is megfosztja a józan észről, a tapintattól és az igazságosságtól.⁸⁴

JEGYZETEK

1. Kemény Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán*, szerk. Takáts József, Osiris, Budapest, 2010, 236.
2. Gyulai Pál, *Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond fölött* = Uő., *Emlékbeszédek*, Franklin-Társulat, Budapest, 1914, I, 169. Bűn, erény és fátum szerepéről a Kemény-életműben legutóbb lásd: Bényei Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 169–252. S Varga Pál, *Civilizáció, történet, történelem. A titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében. (A rajongók; Özvegy és leánya)*, Studia Litteraria, 2014/3–4, 175–189.
3. Kemény Zsigmond, *Élet és Irodalom* = Uő., *Élet és Irodalom*, szerk. Tóth Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 180.
4. Barla Gyula, *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, Akadémiai, Budapest, 1970, 113–115.
5. Uő., 117.
6. Takáts József, *Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma* = Uő., *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014, 167–168., Edvi Illés Pál, *A Rajoskodásról*, Felső Magyarországi Minerva, 1825. október, 414–418.
7. Takáts, *i. m.*, 168.
8. *Enthusiasm and Enlightenment in Europe, 1650–1850*, Lawrence E. Klein – Anthony J. La Vopa (ed), The Huntington Library Quarterly, vol. 60, 61, 63, 1998, 2–3.; Takáts, *i. m.*, 168.
7. Jan Goldstein, *Enthusiasm or Imagination? Eighteenth Century Smear Word sin Comparative National Context* = *Enthusiasm and Enlightenment*, 29.
9. J. G. A Pocock, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak. Amerika és Franciaország esete Brit perspektívából* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe*, szerk. Horvay Hörcher Ferenc, Pécs, 1997, 240. Takáts, *i. m.*, 169–170.
10. Takáts, *i. m.*, 166, 167.
11. A Schwärmerei-fogalom magyarításának történetéről részletesen: Tóth Orsolya, *Andalgók, me-rengők, ábrándozók és rajongók. Megjegyzések Kölcsey Ferenc A' vadászlatok című elbeszélésehez*, It, 2017/2, 147–175. A rajongás fogalmáról Keménynél: Tóth Orsolya, *Özvegyek leánya. Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Verso, 2019/1, 65–89.
12. Kemény Zsigmond, *Élet és Irodalom* = Uő., *Élet és Irodalom*, szerk. Tóth Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 180.
13. Köteles Sámuel, *Philosophiai anthropologia*, Budán, 1839, 189–201.
14. *Philosophiai Műszótár*, Budán, 1834, 67.
15. Lovász Imre, *Az örültség erköltsi okairól*, Tudományos Gyűjtemény, 1836. 2 kötet, 75–76.
16. Edvi Illés, *i. m.*, 414–418.
17. Uő., 415–416.
18. Uő., 416.
19. Uő., 417.
20. Takáts, *i. m.*, 168.
21. John Locke, *Értekezés az emberi értelemről* II., ford. Dienes Valéria, Akadémiai, Budapest, 1979, 317.
22. Uő., 316–317.
23. Köteles, *Philosophiai ...*, 82–88.
24. Uő., 144.
25. Uő., 86.
26. A regény címének értelmezésére most nincs lehetőség részletesen kitérni. A szakirodalom állás-foglalását erről I. Barta János, *Ködképek a kedély láthatárán – egy különös Kemény-regényről* = Barta János, *A pálya végén*, Szépirodalmi, Budapest, 1987; Z Kovács Zoltán, *Kemény Zsigmond Férj és nő és Ködképek a kedély láthatárán című regényei mint etikai narratívák*, It, 2014/2., 175–185.; Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 142–164.; Császtvay Tünde, *Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán (Lehet-e egy Kemény-regény szórakoztató?)* = *De la umanism – la*

- luminism. Mica Doris, Târgu-Mureș, 1994, 182–190.; Bényei Péter, *Elbeszélések a személyiség identitásvészéről (Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán)*, Studia Litteraria (XXXVIII.), Debrecen, 2000, 69–70. Szajbély Mihály, *Intermediális randevűk a 19. században*, Pro Pannonia, 2008, 65–89. Kucserka Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek*, Ráció, Budapest, 2017, 24–35.
27. Köteles Sámuel, *Az erköltsi filozófiának eleji*, Marosvásárhely, 1817, 339.
28. Barla, *i. m.*, 14.
29. Széchenyi István, *Világ vagy is felvilágosító töredék némi hiba 's előitélet eligazítására*, Pesten, 1831, 320.
30. Széchenyi István, *A' Kelet népe*, Pesten, 1841, 140–150.
31. *Uo.*, 170.
32. *Uo.*, 171.
33. *Uo.*, 170–171.
34. *Uo.*, 171.
35. Kosáry Domokos, *Kemény és Széchenyi 1848-49 után*, ItK, 1963/2, 155–170.
36. Kemény Zsigmond, *Forradalom után = Uő., Változatok a történelemre*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 183, 233, 230. Takáts, *i. m.*, 172.
37. Takáts, *i. m.*, 173.
38. Eötvös József, *XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II.*, Ráth Mór kiadása, Pest, 1870, 224. Eötvös franciaforradalom-képéről és forrásairól részletesen: Csepeli Réka, *A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai*, Palimpszeszt, 1 (1996), 25–40.
39. Vasvári Pál, *Irányrajzok az első francia forradalomból*, Életképek, 1848. augusztus 13.
40. Eugene Lerminier, *A francia forradalom*, ford. Perlaky Sándor, Sárospataki Füzetek, 1868, 104.
41. Edmund Burke, *Töprengések a francia forradalomról*, bev. és ford. Kontler László, Atlantisz, Budapest, 199, 92.
42. *Uo.*, 38.
43. *Uo.*, 55.
44. *Uo.*, 59.
45. *Uo.*, 50.
46. *Uo.*, 167.
47. *Uo.*
48. *Uo.*, 51.
49. *Uo.*, 247.
50. *Uo.*, 252.
51. *Uo.*, 256.
52. *Uo.*, 271.
53. L. a közvetett vagy közvetlen Burke-hatásról szóló eltérő véleményeket: Veliky János, *A változások kora. A Kelet Népe vita és Széchenyi politikai iránya*, Új Mandátum, 2009.
54. Széchenyi István, *A Magyar Akadémia körül*, Budapest, 1981, 49.
55. Hörcher Ferenc, *Soft power a reformkorban. A Széchenyiek tudománypolitikai céljai*, Korall, 2015, 23.
56. Czuczor Gergely – Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, VI, Budapest, 1874, 82.
57. Horkay Hörcher Ferenc, *Edmund Burke forradalomellenes filozófiája = Uő., A gentleman születése és hanyatlása*, Budapest, Helikon, 2006, 84.; Horkay Hörcher Ferenc, *Természetjog és természetes jogok Edmund Burke írásaiban = A gentleman születése és hanyatlása*, 103–104.
58. Eötvös lakonikus megjegyzése szerint „e borzadalmas események” Napoleon Dictaturájára és a Bourbonok restaurációjára vezetett. Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Kiadja Ráth Mór, Pest, 1870, 245.
59. Kemény Zsigmond is hivatkozik a *Politikai alapelvekre*: Kemény Zsigmond, *A korteskedés és ellenszerei = Uő., Változatok a történelemre*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 179.
60. Benjamin Constant, *A régiek és a modernek szabadsága*, ford. Csepeli Réka, Jancsó Júlia, Kiss Zsuzsa, Réz Pál, Budapest, Atlantisz, 1997, 62.
61. *Uo.*, 49, 261.
62. *Uo.*, 24.
63. Kemény, *Ködképek...*, 41.

64. Eötvös, *i. m.*, 445.
65. Kemény, *Ködképek...*, 61.
66. *Uo.*, 54-55, 154.
67. *Uo.*, 63.
68. *Uo.*, 64.
69. *Uo.*, 65.
70. *Uo.*, 67.
71. *Uo.*, 68.
72. Horvay Hörcher, *i. m.*, 81, 106.; Burke, *i. m.*, 153.
73. Kemény, *Ködképek...*, 16.
74. *Uo.*, 154-155.
75. Ludassy Mária, *A terrortól és a politikai reakcióról*, Világosság, 2009. tavasz, 58-60.
76. Kemény, *Ködképek...*, 208.
77. *Uo.*
78. Szegedy-Maszák Mihály, *Egy mű, avagy kettő?* Studia Litteraria, 2014/3-4, 65.
79. Széchenyi, *A' Kelet...*, 170-171.
80. Kemény, *Ködképek...*, 42.
81. „Maria Antoinette-nek alig lehetett szebb haja mint neked.” Kemény, *Ködképek...*, 196.
82. Kemény, *Élet és Irodalom*, 180.

SZILÁGYI ZSÓFIA

Szabó Magda határai

Miért vagyunk annyira zavarban, ha Szabó Magdáról kell véleményt mondanunk? Igaz, a sokat emlegetett, nehezen körülhatárolható, de mostanra már (például a moly.hu-n) hangját is hallható „laikus” olvasó sokkal kevésbé feszeng ilyenkor, mint a „hivatásosak”: persze, tudom, ezek a határok nem átjárhatatlanok, a moly.hu álnevei közül több író vagy irodalomkritikust rejt. És ha olyan egyszerű lenne a helyzet, hogy az irodalomtudósok nem tartják nagyra az életművet, viszont az olvasók imádják, vagy belenyugodhatnánk abba az ellentétbe, hogy a határainkon túl népszerűek ugyan a művei, de Magyarországon nem, vagy azzal zárhatnánk le a töprengést, hogy a Kádár-korszakban sikeres szerző volt, de mostanra sokakkal együtt az alig emlegetettek közé süllyedt, talán kevésbé lenne ez a furcsa zavar. De az egész jelenség sokkal bonyolultabb. Az jól látszik, hogy Szabó Magda legújabb kiadója, a Jaffa, minden könyvet eladhatónak vél, amelyre márkavédjegyként ráteheti az író nevét: könnyen olyan érzésünk támadhat, hogy lassan az összes befejezetlen művet, interjút, csak lapokban (például a Nők Lapjában) megjelent novellát megkapjuk kötetbe gyűjtve. Ezek a válogatások ugyanakkor egyáltalán nem egy lehetséges kritikai kiadás vagy akár kritikai igényű összkiadás számára készülnek, fogalmunk sincs a nagy egésztől, vagyis a nyomtatott és kéziratos szövegekből, illetve a vázlatok, levelek, naplófeljegyzések összességéből összeálló életműről, a hagyaték maga sem közgyűjteményben van. Nem akarok úgy tenni, mintha reális esélyt látnék a közeljövőben egy Szabó Magda Kritikai Kiadás megindulására, hiszen még egyetlen huszadik századi szerzőnk műveinek kritikai kiadása sem